

CSALÁDSZERKEZET AZ 1529-1557 KÖZÖTTI POZSONYI VÉGRENDELETEKBŐL NYERT ADATOK ALAPJÁN

TÓZSA RIGÓ ATTILA

Miskolci Egyetem, Magyar Középkori, Kora Újkori
és a Történelem Segédtudományai Tanszék

A családszerkezet kérdésénél először rögtön azt kell tisztáznunk, hogy pontosan mit értünk a *család* fogalmán illetve hogy milyen különböző értelmezési lehetőségei vannak a társadalomtörténet és a mikrotörténet ezen alapvető fogalmának. Témánk szempontjából a két legfontosabb alapfogalom a rokon kapcsolatrendszeren alapuló család, illetve az ún. „család-háztartás”.¹ Az első – a szociológia területén inkább elfogadott – család-definíció a családtagok közötti genealógiai, azaz vérrokon kapcsolatot tartja az összetartozás legfontosabb kritériumának, amely az örökösödési folyamatokat is nagymértékben meghatározza. A másik értelmezési variáció szerint a későközépkori – koraújkori családot nem elsősorban, vagy nemcsak vérrokon kapcsolatokat által összefűzött csoportnak kell tekintenünk, hanem a városi társadalom egy olyan alapvető elemének, amely az egy háztartási közösséghez tartozó személyeket foglalja magába.

Az utóbb említett definíció értelmezési módszere természetesen szorosan összefügg a *munkaszervezet* témakörével. Felvetődik tehát a kérdés, hogy az egy háztartásban élők csoportja mennyiben értelmezhető a munkaszervezet egyik legkisebb termelő egységéként. Nagyon helyesen mutat rá Michael Mitteraurer, mintegy két évtizeddel ezelőtt született tanulmányában, hogy az a szemléletmód, amely szerint a családot és a háztartást egymástól élesen el kell választani, életidegen konstrukciók létrehozását eredményezi. Ennek fényében könnyen belátható, hogy csak úgy tudunk egy a korabeli valósághoz leginkább közelítő család-képet megrajzolni, ha a családot a városi társadalom funkcionális alapegységeként értelmezzük, s nem annyira a genealógiai vonatkozásokat hangsúlyozzuk. Eszerint a családhoz tartozó közösséget a hétköznapi élet olyan szinterei határozzák meg, mint a közös munka, az egy asztalnál történő étkezés, a

¹ A család és a háztartás kapcsolatához részletesebben ld. Granasztói György: „A polgári család a középkorvégi Magyarországon”, *TSz* 1982/4. sz. 605-664; o. 616-626. o.

szabadidő közös megszervezése és eltöltése, vagy a vallásos jellegű tevékenységek közösen történő végzése.²

Témánk szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír, hogy a *végrendeletek* mennyiben szolgálhatnak olyan új adatokkal, amelyek segítségünkre lehetnek a fent említett definíciók vizsgálatában. Nos, a későbbi részletesebb elemzés során egyértelműen bebizonyosodik majd, hogy azoknak a – testamentumokból nyerhető – adatoknak alapján, amelyek a családszerkezet kérdéskörére vonatkoznak, sokkal inkább azon elmélet képviselőinek adhatunk igazat, akik a családot, mint az egy háztartáshoz tartozó személyek csoportját értelmezik. Ennek alátámasztására leginkább az örökösök két csoportját említhetjük. Az első az oldalági rokonoké, akiket igen gyakran megemlítenek a végrendelezők (majdnem minden második testamentumban), azonban ez a gyakoriság félrevezető, mivel az esetek nagy többségében nem hagynak rájuk jelentősebb vagyont. Sőt igen elterjedt volt az a – nyugodtan mondhatjuk – már-már toposz-szerű megjegyzés, amikor minimális összegű pénzhagyatékot kaptak a rokonság az említett tagjai; ezekre a kis összegű juttatásokra is csak azért volt szükség, hogy az oldalági rokonok a családi vagyona bejelentett igényük alapján ne támadhassák meg a végrendeletet. Látható tehát, hogy itt túlnyomórészt nem együttlakó rokonokról volt szó, akik az esetek többségében nem töltöttek be jelentős pozíciót az öröklési rendben belül.

A másik csoport, amelyet ki kell emelnünk, azon személyeké, akik nem álltak rokoni kapcsolatban az örökhagyóval, mégis nagy valószínűség szerint egy háztartásban éltek vele. Leginkább a szolgálók, a házicselédék, illetve kézművescsaládoknál a segédek, együttlakó tanoncok sorolhatók ide. Jóval kevesebb említés esik róluk, mint az oldalági rokonság tagjairól (a végrendeletek közel ¼-ében), ez azonban főleg azzal magyarázható, hogy jog szerint nem tarthattak igényt a család vagyona. Éppen ezért tarthatjuk viszont fontosnak, hogy számos örökhagyó nem mulasztotta el megemlíteni ezen csoport tagjait, nem egy esetben pedig jelentős adományban részesültek. Mindez csak azzal magyarázható, hogy az illető szolgálók, segédek stb. valószínűleg hosszabb ideje egy háztartásban éltek a

² Az említett család-definíciók kérdéséhez ld. Michael Mitterauer: „Familie und Arbeitsorganisation in städtischen Gesellschaften des spätem Mittelalters und der frühen Neuzeit”, in Alfred Haverkamp (Hg): *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt* (Städteforschung A18/1984), 1-36; o.. 2-8. o.

végrendelkező családjával.³ Megemlíthetők még a nevelt gyermekek illetve a nevelt unokák is, hiszen ők sem álltak vérrokoni kapcsolatban az örökhagyóval, mégis közel húsz olyan esetről tudunk, amikor hagytak rájuk kisebb vagyonrészt.

Láthatjuk tehát, hogy a végrendeletekből nyert információk annak a család-definíciónak a létjogosultságát támasztják alá, amely a családot a szocializáció, a termelés ill. fogyasztás funkciói szerint a társadalom alapegységeként értelmezi, s amely a rokonság alkotta rendszerben elfoglalt pozícióknak kisebb jelentőséget tulajdonít, illetve a családhoz való tartozás további kritériumaként azt emeli ki, hogy a kérdéses személy a családfő által kijelölt örökösök körébe tartozott-e.⁴ Mindazonáltal nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az ily módon értelmezett család-háztartásban is minden személynek megvolt a maga helye és funkciója. A szigorú alá/föle- és mellérendeltségi viszonyok pontosan megszabták az egyes tagok pozícióját és mozgásterét. Az említett viszonyok között a legszorosabb kötelék a házastársak közötti, illetve a szülő-gyermek kapcsolat volt. Ennek megfelelően elsőként a házastársi, illetve a szülő-gyermek kapcsolatok köré szerveződő szűkebb magcsaládhoz tartozó személyeknek a végrendeletekből leszűrhető családszerkezetben betöltött szerepét fogom elemezni, majd a továbbiakban az említett oldalági rokonság és a szolgálok helyzetét is megpróbálom a fölhasználható adatok segítségével vázolni. Az elemzés során a Szende Katalin által idologozott megközelítésmódra és feldolgozási rendszerre támaszkodom, amelynek felépítése úgy gondolom kiváló lehetőséget kínál arra, hogy a fent vázolt értelmezési vitában állást megfelelő módon tudjunk foglalni.⁵

A nemek aránya, a nők helyzete

A végrendelkezőre vonatkozó adatok közül a személy nemét lehet a legkönnyebben – már nevéből adódóan is rögtön a testamentum első soraiból – megállapítani. A legtöbb esetben szintén a bevezető rész legelején találunk utalást az illető családi állapotára is. Ami a nemek szerinti

³ Bizonyos átmeneti esetet képezhetnek azok a női szolgálok, akik a végrendelkező szélesebb értelemben vett családjához tartoztak, azonban elszegényedtek és rá voltak szorulva arra, hogy a tehetősebb rokon háztartásában vállaljanak munkát.

⁴ Mitteraurer 1984: 7, 11. o.

⁵ Szende Katalin: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*, 2004, 80-114. o.

megoszlást illeti, a végrendeelkezők között a férfiak enyhe többségéről beszélhetünk:

<u>Férfi:</u>	234 – 59,8 %
<u>Nő:</u>	157 – 40,2% ⁶

Ez az arány csak viszonylag kis mértékben tér el a teljes városi társadalom képétől, ahol persze inkább egy csekélyebb mértékű női többséget feltételezhetünk.⁷ A későközépkori és koraujkori városok nagy többségében hasonló a nemek aránya a felnőtt lakosságon belül. Korábbi feltételezések szerint éppen ennek a polgárságon belüli női többségnek tulajdonították a női munka erőteljes jelenlétét a városokban. Ennek az elméletnek Mitteraurer szerint az egyik első képviselője Karl Bücher volt, aki a női többség elsődleges okát abban látta, hogy a férfiak körében magasabb volt a halálozási arány. Megalapozottnak tekinthetjük azonban azt a kritikát, miszerint a nemek eltérő aránya nem elsődlegesen a különböző halálozási arány következménye, hanem sokkal inkább a be- illetve az elvándorlásból adódó népességváltozásé. Mivel – amint azt a gyermekek számának tárgyalásánál részletesebben is látni fogjuk – a polgárságon belül nagyon alacsony volt a reprodukció, így a vidéki lakosságnak a városokba irányuló migrációja fontos utánpótlást jelentett az ottani munkaerőpiac számára. A nők számára a városban elérhető számos keresetlehetőség tehát nem a női többség következménye, sokkal inkább megfordítható az elmélet, azaz a polgárságon belül a nők javára eltolódó nemi arány a városon belüli női munkalehetőségekre vezethető vissza.

Ilyen munkalehetőségek főképp a szolgálóként való alkalmazást jelentették a vidékről érkező fiatal lányok számára. A tehetősebb felső- és a középréteghez tartozó családoknál nyílt alkalom ilyen munkára. A nagyszámú női szolgáló jelenlétét bizonyítják a testamentumokból nyerhető adatok is, hiszen az ezeknek a személyeknek történő rendelkezések döntő többségében női szolgálókat említenek. Az örökhatyóval egy háztartásban élő nem rokon férfi munkaerő pedig inkább kézműves mesterek vagy azok

⁶ Itt összesen 391 db végrendelet szerepel. Ez az adat azért tér el a korábban közölt 388-tól, mivel a Végrendeleti Könyv második kötete tartalmaz négy „közös” végrendeletet is, amelyekben férj és feleség közösen végrendeelkeznek egymás javára. Az említett négy testamentumhoz ily módon 8 végrendeelkező sorolható. Ugyanakkor Claus Týmél az 1553-as évben – kis változtatással – kétszer is bejegyeztette utolsó rendelkezését, így ebben az esetben két végrendeelkező sorolható.

⁷ Szende 2004: 84. o.

feleségének végrendeletében mint céhlegény vagy tanonc fordul elő. Mindemellett a kereskedők és a céhek is nagy számban vettek fel női segédzemélyzetet. Utóbbiak foglalkoztathatták őket a műhelyekben, vagy olyan otthoni munkára adtak megbízást, mint a szövés, kötés, hímzés stb. A paraszti jellegű településekkel szemben a város további speciális munkalehetőségeket is kínált a gyengébbik nem képviselői számára, városi alkalmazásban szolgálatot teljesíthettek például vízfordóként, küldöncként, vagy akár az ispotályokban betegápolóként.⁸ A szolgáló korú lányok bevándorlása mellett meg kell még említenünk az életük hasonló szakaszában járó fiatal férfiak jelentős mértékű elvándorlását is, amely főként a céhek által megkövetelt tanulói idővel volt összefüggésben. Bár az ő esetükben a távozás nem szólt föltétlenül örök időre, mégis ez is a nők javára módosította a nemek közötti arányokat.

Mivel már többször utaltunk a női munkalehetőségekre, érdemes lehet közelebbről megvizsgálni, hogy milyen szakmák illetve kereseti ágak álltak a gyengébbik nem képviselői rendelkezésére. Összességében kijelenthető, hogy a városokban a paraszti társadalom munkaszervezetéhez képest több olyan termelési ág volt megtalálható, amelyben az ott élő vagy oda beköltöző nők szabadon tevékenykedhettek és az abban dolgozó férfiakkal együtt alkottak egy munkaszervezeti egységet. Ebből a körből természetesen kimaradtak azok a szakmák, amelyek végzése nagyobb fizikai erőt vagy a háztartástól való hosszabb idejű távollétet követelt meg. A textil- és ruhaiparon illetve részben az élelmiszeriparon belül egy sor olyan termelési ág fejlődött ki a középkor folyamán, amelyek a paraszti közösségekben a nők tevékenységi köréhez tartoztak. Éppen az ilyen foglalkozási ágakon belül vált hagyományossá a „családi üzem” jellegű termelési forma. Gondolhatunk itt konkrétan a takácsokra, szabókra, vagy az élelmiszeripar területéről a pékekre, mészárosokra. Az ilyen munkaszervezeti formára jellemző volt a feleség hathatós közreműködése, továbbá a serdülő lányokat is már korán bevonták a közös munkába, végül pedig ezek a szakmák nagyobb mértékben alkalmaztak női segédzemélyzetet is. Voltak olyan kézműipari ágak is, ahol a nők bevonása nem volt megoldható a családi keretek között. A textil- és ruhaiparban például nagyon sok előkészítő jellegű munkát, mint a gyapjú fésűzését, a szövést, a csévélést vagy a csomózást nők végeztek. Ezeket a tevékenységeket azonban fizikailag képtelenség lett volna egy családi

⁸ Mitteraurer 1984: 18-19. o.

háztartás adta keretek között végezni, ezekben az esetekben tehát a nők alkalmazása már túllépett a család mint termelési egység keretein.⁹ A nőknek a céhes kézműipari termelésbe való bekapcsolódására láthatunk példát Caspar Reickher felesége, Catherina asszony esetében, aki végrendeletében kiemeli, hogy ő maga is tagja volt a halászok céhének, midőn mesterére és a céhlegényekre összesen 12 forintot hagy.¹⁰ Azok a városi tiltások, amelyek nem engedélyezték bizonyos szakmákban nők alkalmazását, a XVI. században egyre gyakrabban fordulnak elő.¹¹ Ezek minden bizonnyal a céheknek a korszakra jellemző általános bezárkózásával függenek össze.

Sokszor az élelmiszeriparban sem beszélhetünk a családfőnek és a család nőtagjainak illetve a női segédszemélyzetnek a munkaszervezeten belüli konkrét együttműködéséről, hiszen itt a női munkaerő leginkább a késztermékek értékesítésénél jelent meg, amely értékesítés leggyakrabban a piacokon zajlott. Ez a tevékenység már átvezet minket a kiskereskedelem területére, amelynek üzése jellegzetesen női tevékenységnek számított, mivel kevés tőkét igényelt, s a házimunka mellett is lehetett foglalkozni vele. Ennek legjobb bizonyítéka, hogy számos végrendeletben szerepelnek kisebb összegű tartozások, amelyeket a legközelebbi rokonoknak az örökhagyó rendelkezése szerint nőknek kellett kifizetniük. Valószínű, hogy ebben a gazdasági ágban a nők aránya meg is haladta egy kevéssel a férfiakét.¹² A nagykereskedelemben is adódott lehetőség a nőknek a munkaszervezetbe történő bevonására. Ezek közül a legkézenfekvőbb, hogy a gyakran üzleti úton lévő férj rá volt kényszerülve arra, hogy a felesége vagy (esetleg fiúörökös hiányában) családja más női tagja besegítsen az itthoni ügyek vitelébe, az ingatlanok kezelésében stb.¹³ Láthatjuk tehát, hogy a nők munkája jelentős, sőt egyes szerzők szerint – teljes joggal – a

⁹ Hasonló módon alkalmaztak női munkaerőt a kölni övkészítők és páncélkészítők is, olyan kiegészítő munkák elvégzésére, mint pl. utóbbiak esetében a polírozás. Margret Wensky: „Die Stellung der Frau in Familie und Wirtschaftsbetrieb im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Köln”, in Haverkamp, 290. o.

¹⁰ AMB 4 n 2 Prot Test II. fol 362b.

¹¹ Mitteraurer 1984: 28. o.

¹² Szende 2004: 123. o.

¹³ A nőknek a városi munkaszervezeten belüli pozícióihoz általában: Mitteraurer 1984: 28-29. o. és Hermann Kellenbenz: „Die Gesellschaft in der mitteleuropäischen Stadt im 16. Jh. Tendenzen der Differenzierung”, in *Stadt an der Schwelle der Neuzeit. Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas IV.*, 1980, 1-20; o., 8-10. o. Szende 2004: 121-124. o.

városi termelés nélkülözhetetlen tényezőjeként értékelhető, amely nagyban megnövelte a polgári közösség gazdasági potenciálját.¹⁴

Sajnos a megfelelő források hiányában nehéz lenne megállapítani, hogy a kettős szerepben (saját háztartás ellátása ill. kézműipari vagy más jellegű kereseti tevékenység végzése) dolgozó nők életében milyen arányban volt jelen a saját családra fordítható idő, s a férfiakkhoz képest mennyi időt töltöttek munkával vagy mennyi volt a szabad idejük. Mégis nagyon fontos a testamentumoknak a nemi tagolódás mentén történő felosztása. Később segítségünkre lehet többek között a ruházkodási szokások, vagy a mindennapi használati tárgyak örökítésének témájához – a végrendeletekből leszűrhető adatok alapján – kapcsolható ismereteknél. Emellett tanúi lehetünk a korabeli nő öntudata megnyilvánulásának is az asszonyok utolsó rendelkezésében, amelyben valószínűleg nagy szerepe volt annak, hogy a városi jog a peres ügyekben való jogképességet leszámítva a nagykorúságot elért nőket a kötelezettségek és a jogok tekintetében tulajdonképpen a férfiakkal egyenértékű személyekként kezelte.¹⁵ A nőknek a férfiakéval megegyező tulajdoni és végrendelezési jogainak köszönhetően, egyfajta közvetítő szerepet is betöltöttek az egyes családok között, amelyben nagy jelentősége volt a vagyon és a társadalmi státusz átruházásának.¹⁶

A polgári gondolkodásban a tőkeakkumulációs lehetőségek közül kiemelt jelentőséggel bírt az ingatlantulajdon. A legértékesebb ingatlanfajta a szőlő volt, amely mentesült a jogi korlátozások alól, ezzel lehetővé téve munkaigényes megművelését. A szőlőskertek adás-vétel vagy öröklés útján történő megszerzése tehát a nők számára is kiváló lehetőséget biztosított a megfelelő egzisztencia fenntartásához. A szőlőbe történő befektetés jelentős haszonnal kecsegtetett, amely az egyedülálló nők (itt leginkább özvegyekre gondolhatunk) számára is biztosította az önálló megélhetés forrását. Ezek az ingatlantípusok, amennyiben nők kezén halmozódtak fel kisebb-nagyobb számban, általában megmaradtak a szűkebb család keretein belül. Több olyan esetről is tudunk, amikor női örökösök rendelkeznek nagyobb számú szőlőről: így például rögtön a korszak elején (1529) Lienhart Schmirenkumpt kereskedő özvegye, Martha asszony 2 szőlőt rendel fiának, egyet fivérének, és egyet-egyet elhunyt férje mostohafivére

¹⁴ Richard van Dülmen: *Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit. Dorf und Stadt*, 1999, 107. o., Wensky 1984: 293. o.

¹⁵ Wensky 1984: 289. o.

¹⁶ Szende 2004: 117. o.

fiának illetve a család egy barátjának.¹⁷ Találunk példát olyan esetre is, amikor a feleség még férje életében nagyszámú ilyen ingatlanról rendelkezik, nevezetesen 1536-ban egy kovács, Jörg Pogenhauser felesége, Margaretha asszony egy szőlőskertet hagy férjére, s háza mellett nem kevesebb, mint hat szőlőt három kiskorú fiára.¹⁸ A foglalkozási szférába történő bejutásban is segíthettek ezek az ingatlanok, mivel jelentős járadékaik által adottak voltak tulajdonosuk számára azok az anyagi föltételek, amelyek például egy céhbe történő felvételhez elengedhetetlenek voltak. Ugyanakkor a szőlőbirtoklás kiszélesítette a nők számára a lehetséges foglalkozási ágak spektrumát, mivel a szőlőtermelés terén is be tudtak kapcsolódni a város termelési rendszerébe, még ha nem is a köznapi munkák végzése, hanem inkább azok felügyelete által.

A majdnem teljes körű jogi egyenrangúság mellett, vagy még inkább annak következményeként tehát nagy szerepe lehetett a korabeli női öntudat kifejlődésében annak is, hogy jelentős vagyon halmozódhatott fel a nők kezén is, amellyel természetesen nőtt társadalmi megbecsülésük. Itt említhető Agnes Zaich testamentuma, amelyben ingatlanainak, szőlőjének, gyümölcsöskertjeinek felsorolásakor külön kiemelendőnek tartja, hogy azok saját pénzéből „lettek megvéve és kifizetve”.¹⁹ Az ilyen kitételek lejegyeztetése jogi szempontból is fontos volt, hiszen az asszony ezzel azt kívánta hangsúlyozni, hogy a közszerzeményi vagyon összegyűjtéséből tevékenyen kivette a részét, s így többé-kevésbé körülhatárolta a férjével együtt fölhalmozott javának azt a szeletét, amelynek megszerzése neki köszönhető, és arra a vagyonrészre a férj családjának tagjai értelemszerűen nem jelenthették be igényüket.

A végrendelezők családi állapota

A nemek aránya természetesen a családi állapot kérdésével összekapcsolva még inkább elemezhető. Ami a végrendelezők utóbbi megközelítésből történő felosztását illeti, e téren már sokkal jelentősebb eltérést tapasztalhatunk a társadalom szerkezetéhez viszonyítva. Ez több tényezőre vezethető vissza, melyek közül a legnagyobb jelentőséggel a házasodás lehetőségei és körülményei bírnak, amelyeket nagyban meghatároztak az egyes polgárokkal szemben a város közössége által támasztott elvárások. A

¹⁷ AMB 4 n 2 Prot Test II. fol 9a-10a.

¹⁸ AMB 4 n 2 Prot Test II. fol 78b-79a.

¹⁹ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. k. 28a.

végrendelkezőknek a családi állapot szerinti megoszlását a következő táblázat mutatja:

Családi állapot	N	%
hajadon nő	3	0,8
nőtlen férfi	16	4,1
férjezett nő	98	25,1
nős férfi	194	49,6
özvegy nő	56	14,3
özvegy férfi	24	6,1
Összesen	391	100

1.sz. tábla: A végrendelkezők családi állapota

Láthatjuk tehát, hogy a leggyakoribb családi állapot a házas embereké, akiknek aránya az összes örökhagyó között 75 % fölé emelkedik. Ezen belül viszont a nős férfiak közel 50 %-os „részesedésükkel” majdnem kétszer annyian vannak, mint a férjezett nők. Mindennek okait a házassági szokásokban kereshetjük.

A korszakban a jövődöbéli kiválasztásakor a legfontosabb szempont a család vagyonának gyarapítása, a társadalmi státusz megőrzése illetve javítása volt. Amennyiben valaki talán „szívére hallgatva” közelebbi rokonságának szándékát keresztezve lépett frigyre, az a teljes örökségének elvesztését kockáztatta.²⁰ Az érzelmeken alapuló párválasztásnak igen kevés lehetett az esélye, ugyanakkor nagy jelentőséggel bírt a közvetítés rendszere. Utóbbi nemcsak az adott város szűkebb polgári közösségén belül segítette a párok vagy még inkább az egyes családok „egymásra találását”, hanem e kereteket túllépve erősítette a más városokkal rokoni kapcsolatok útján megalapozott gazdasági összeköttetéseket is.²¹ Pozsony a rokoni kapcsolatok terén belföldi jelentősége mellett egyfajta összekötő szereppel bírt Ausztria és a délnémet városok – elsősorban kereskedelemmel foglalkozó – polgárcsaládai felé is. Jó példa lehet a regionális szinten túlnyúló kapcsolatokra a Vorsterek kiterjedt budai rokonsága, melynek nyomát megtalálhatjuk Wolfgang Vorster bíró végrendeletében, amelyben

²⁰ Mollay Károly: *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn*, Budapest 1959, 345. §

²¹ Granasztói 1982: 633. o.

lányát Budai Annának (Anna zu Ofen) nevezi.²² A Vorster családon kívül jelentős és kiterjedt rokoni kapcsolatokkal bíró családokként említhetjük még a Tailnkäs, a Beham, a Manhart vagy a valószínűleg a kézművesek rétegéből felemelkedett Vischer családot. Ezeknek házasulandó tagjai számos esetben az említett családokból választottak maguknak férjet, feleséget. Így például Michel Vischer esküdt tanácsos felesége a Tailnkäs családból származott, míg Michel Tailnkäs felesége, Margaretha asszony, Manhart lány volt.²³ Sajnos a végrendeletek csak korlátozott mértékben alkalmasak arra, hogy a felső rétegen belüli rokoni összefonódások bonyolult hálózatát föltérképezhessük.

A szinte kizárólag a gazdasági érdekek mentén létrejött házasságokról mindennek ellenére egyes testamentumokból időnként bensőséges és emberközeli képet is kaphatunk. Sok végrendelező ugyanis nem mulasztja el megemlíteni házasársához fűződő érzelmeit, a másik részéről kapott törődés iránti háláját. Kiemelhető itt Barbara Klee 1529-ben kelt végrendelete, amelynek utolsó szakaszában szívbemarkoló személyességgel jelenti ki, hogy „szeretett Uramra hagyok mindent, [...] legyen az ingó vagy ingatlan vagyon, [...] s mindezt nagy hűségéért és hatalmas igyekezetéért, amellyel betegségemben irántam viseltetett és velem volt, amit nem köszönhetek és fizethetek meg eléggé”. Megemlíthetjük még Hanns Fischer pálinkafőző esetét is, aki végrendeletében feleségére hagyja többek között házáat, mivel az asszony „oly sok éven át a legnagyobb [férje iránti] hűségnek tette tanúbizonyságát”.²⁴

A korábban említett társadalmi elvárások elsősorban a férfiak házassági lehetőségeit befolyásolták. Az ő esetükben a házasság időpontjának kitolódásával számolhatunk, mivel azt ingatlan birtoklásától, céhtagságtól, vagy egyéb más feltételektől tették függővé. Ezzel szemben a felnőtt kort elért polgárlányok férjhez menetele egyedül attól függött, hogy a szűk családnak mikor sikerült a társadalmi státuszhoz méltó hozományt összeállítania.²⁵ A nők számára létfontosságú volt a házasság, hiszen így

²² AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 2a-4a

²³ AMB 4 n 2 Prot Test II. fol 80b, ill. fol 90a.

²⁴ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 6b., ill. fol 339a.

²⁵ Megjegyzendő, hogy a völegény családja által kiállított hozományra, másképp „ellenhozományra” is volt példa, amely viszont nem volt kötelező a fiú családjára nézve. Schustler Emilia: *Magyar társadalmi és családi élet 1570-1600-ig*, Budapest 1912, 47. o.

²⁵ Granaszói 1982: 631-632. o.

érvényesülhettek szűkebb társadalmi rétegükön belül, jogilag pedig – felszabadulva az atyai hatalom alól – ezen az úton juthattak el az egyes javakkal való szabad rendelkezéshez. A Granasztói György által vizsgált ún. *rövid házasság* modellje több tekintetben is magyarázatot ad a nős férfiak és a férjezett nők közötti jelentős arányeltolódásra. Ezen modell szerint a vizsgált korszakban a polgári házasságokra többek között a férj és a feleség közötti nagy korkülönbség (kb. 8-10 év) és a pozitív születési arány volt a jellemző. Mindkettő a házasulandó korba lépett nők férjhezmeneteli esélyét csökkentette. Az első tényezőtől következik, hogy a természetes halandóság törvényei szerint eleve csökkent a szóba jöhető férfiak száma. A pozitív születési arány hasonló módon befolyásolja a nők említett esélyét, mivel ennek eredményeként a fiatalabb korosztályokban több születéssel kell számolnunk, tehát az első alkalommal házasulandó nők olyan korosztályhoz tartoznak, amelynek tagjai a szóba jöhető férfiak korosztályát tekintve sokkal kevesebb potenciális „jelöltből” választhattak.²⁶ Végeredményben az általában jellemző nagy korkülönbségre vezethető vissza az is, hogy a házasságok nem tartottak sokáig, a várható időtartam felső határa mintegy 24-26 év lehetett, amely a polgári társadalom természetes reprodukciójára erősen negatív hatást gyakorolt, hiszen az említett intervallumból legjobb esetben is mintegy 20 év esett a nők termékenységi periódusára. Ezt a tendenciát erősítette az is, hogy a nagykorúságot elért nők kb. egynegyede nem talált magának párt, s általában nem a termékenységi periódus kezdetén adatott meg számukra a lehetőség a házassághoz.²⁷ Mindezen tényezők együttes hatása természetesen nagymértékben csökkentette az egy házasságon belül születő gyermekek számát. Mindez – amint azt majd látni fogjuk – kiválóan tükröződik a végrendeletekben említett gyermekek számának vizsgálatakor.

Granasztói szerint a városi társadalomnak két eszköze is volt arra, hogy a fent vázolt demográfiai tendenciák negatív hatásait valamelyest enyhíteni tudja. Ezek közül az egyik a korábban már említett közvetítések rendszere, amely egyfelől számos tényező (pl. vagyoni helyzet, kereskedelmi érdekek, céhben elfoglalt pozíció, esetleg vallási hovatartozás stb.) által behatárolt mozgásteret kínált az egyes családok számára, ugyanakkor a város keretein túlnyúlva ki is szélesítette a lehetőségek körét. A másik eszköz a Hajnaltól átvett fogalommal „folytatólagos poligámiának”

²⁶ Uo.

²⁷ I. m., 632-633. o.

nevezett gyakorlat, amely – alkalmazkodva ahhoz a jelenséghez, hogy a házasságok túl korán véget értek – engedélyezte a megözvegyült házaspárok számára, hogy a másik fél halála után új párt keressenek maguknak.²⁸ Mindezt persze az első párválasztás körülményeinél már leírt társadalmi elvárások és a szűkebb környezet beleszólása által alkotott bonyolult viszonyrendszerben.

A házastársak közötti nagy korkülönbségből már részben magyarázatot kapunk arra is, hogy az özvegyasszonyok száma és aránya miért rúg a szintén özvegy férfiak hasonló adatainak több mint a kétszeresére. Magától értődő, hogy a 8-10 éves korkülönbség miatt eleve kevesebb esély volt rá, hogy a férj túlélje a feleséget. A természetes halandóságnak a – nyilván már idősebb – nők újránházasodási lehetőségére gyakorolt negatív hatása az adott szokások mellett hatványozottabban érvényesült, mint az első házasság megkötésének idején. Sokszor pedig éppen az elhunyt hitvestárs végrendelete akadályozta a megözvegyült asszonyt abban, hogy új férjet keressen magának, mivel az ebben az esetben az örökség egy részének, vagy a közös gyermekekre hagyott vagyon feletti gyámságnak elvesztését helyezte kilátásba.²⁹

Egyedül a kézművesek rétegén belül támogatták az újránházasodni kívánó özvegyeket szándékukban, mivel így nagyobb eséllyel maradt fenn a

²⁸ Uo.

²⁹ A feleség újránházasodásának érdekes korlátozására találunk példát a város megbecsült és egyik legvagyonosabb polgárának, Blasi Behamnak a végrendeletében, ill. az azt követő inventáriumban (a *Protocollum Testamentorum* második kötetébe lejegyzett dokumentumok tanúsága szerint legalább hatszor viselte a bírói tisztséget, s többször választották esküdt tanácsosnak is). Beham az átlagosnak mondhatóhoz képest messze kiemelkedő mennyiségű vagyont hagy feleségére: többek között több mint 3500 forintnyi készpénzt, mintegy 30 vélhetően nagy értékű arany és ezüst edényt, több más arany- és ezüstneműt, több mint 10 díszes övet, s számos más ékszer és drágakő mellett legalább 30 ezüst és aranygyűrűt. Mindezt azzal a kikötéssel teszi, hogy amennyiben halála előtt, vagy esetleg utána örököse születne, úgy a felsorolt nagy értékű vagyontárgyak a gyermekre szállnak, de nagykorúságáig a feleség használati jogot élvez fölöttük, amennyiben egy jámbor és a vagyonnal jól gazdálkodó férfihoz („sie aber einen fromen man nem, der ein gueter wirt ist”) nőül újra. Ha azonban az özvegy egy tékozló férfit találna új társnak („so sich Hausfraw beheirat und einen verschwenter nem”), akkor a végrendeletet végrehajtó személyek kell, hogy magukhoz vegyék az említett értéktárgyakat a gyermek nagykorúságáig. Azt sajnos nem közölte a derék polgár, hogy közelebbről mit is ért a fenti jelzők alatt – valószínűsíthető, hogy a családnak kívánt így beleszólást biztosítani az özvegy újránházasodásának kérdésében. AMB 4 n 2 Prot. Test 11. fol 230b-232b.

férj által kialakított szakmai kapcsolatrendszer.³⁰ Több olyan korabeli céhszabályzatot is ismerünk, amely már megfogalmazásában is jelzi azt, hogy a mesterek között egyaránt lehettek férfiak és nők is, azaz mivel a *Maister* és a *Maisterin* megjelölést használja az említett céhtagokra.³¹ Még több XVI. századi céhszabályzatban szerepel, hogy egy mester özvegye a férj halála után mindaddig folytathatja a mesterséget, amíg megmarad özvegyi állapotában, s házasságra nem lép olyan személlyel, aki nem az illető szakmában dolgozik, azaz nem a céh tagja. Ezzel is természetesen azt kívánták támogatni, hogy a megözvegyült mesterfeleségek ugyanabból a céhből találjanak maguknak új férjet, így ugyanis elejét vehették annak, hogy a mester szerszámai, esetleg műhelye „illetéktelen” kezekbe kerüljenek. A mészárosok céhlevelének 1563-as megújításakor még azt is kikötötték, hogy a szakmát folytatni kívánó özvegyet a céhmesternek támogatnia kell szándékában, s ezen felül melléje kell még adnia egy segédet is („solcher die Banck zu lassen und ihr darzu ainem geschickten Banckknecht darzu verordnen”).³² A posztónyíróknál a mester halála után az özvegy egy éven át korlátozás nélkül úzhette a szakmát, az egy év leteltével pedig olyan kikötés lépett érvénybe, miszerint – elhunyt férje helyett – el kellett tartania egy segédet.³³ Valamelyest könnyítette az özvegy nők újrarahaszkodási esélyét, hogy néhány céh az olyan céhlegények számára, akik egy elhunyt mester özvegyét vagy leányát vették feleségül, enyhített a céhbe való belépés anyagi föltételein.³⁴

Pusztán az egyedülállók csekély számából merészség lenne bármilyen messzemenő következtetést levonni. Amennyiben viszont

³⁰ Szende 2004: 98. o.

³¹ Ilyen dokumentum például a fazekasok céhszabályzata 1569-ből és a kalaposoké 1575-ből. Anton Špiesz: *Štatuty Bratislavských cechov*, Bratislava 1978, 117-118 és 152-159. o.

³² Špiesz 1978: 220. o. Ebben a céhszabályzatban más kontextusban is megjelennek a városban élő nők. Kimondják ugyanis, hogy ha asszony, vagy lány lép valamelyik mészáros árusító pultjához, akkor az ott dolgozó szolgának erkölcsösen kell viselkednie az említett nőkkel szemben: nem használhat erkölcstelen szavakat, hanem illedelmesen kell válaszolnia a vevőnek. Ha bármely mester vagy szolga mégis vét ez ellen, azt keményen meg kell büntetni; i. m., 221. o.

³³ I. m., 342. o. Hasonló céhszabályzatok még a gombkészítőké (1602): i. m., 75-78. o., a szabóké (1582): i. m., 189-193. o. a molnároké (1582): i. m., 270-277. o., vagy a vargáké (1548): i. m., 426-430. o.

³⁴ Így például az ilyen személyeknek a gombkészítők céhébe történő föl vételhez az egyébként megszabott 15 magyar forintnyi összegnek csak a felét kellett befizetnie. Špiesz 1978: 76. o. Hasonló engedményekkel találkozunk a kalaposok 1575-ös szabályzatában is, i. m., 152-159. o.

követjük a *rövid házasság* modelljéből elindított logikai szálát, úgy joggal feltételezhetjük, hogy a korabeli Pozsonyban lényegesen több volt a jogképes nőtlen férfiak, mint a hasonló helyzetben lévő hajadon nők száma. Mivel a nők házassági életkora alacsonyabb volt a férfiénál, így értelemszerűen kevés hajadon nő került abba a helyzetbe, hogy végrendelkeznie kellett. A nőtlen férfiak száma több mint ötszöröse a hasonló családi állapotú lányokénak, ami egyértelműen jelzi, hogy a férfiak számára valóban életük későbbi szakaszában kerülhetett sor a házasságra. A végrendelkezők generációjának vizsgálata után a városi társadalom vizsgálatát ki kell terjesztenünk egyrészt vertikálisan az előző és a következő generáció irányában, illetve horizontálisan az oldalági rokonság és a szolgáltók felé.

A felmenők említése

Az előző generáció tagjait a testamentumoknak elenyészően kis részében említik meg: mindössze 30 végrendeletben (7,7 %) találunk ilyen jellegű adatot. A felmenő rokonság tagjairól történő megemlékezések alacsony számának legkézenfekvőbb oka, hogy a legtöbb végrendelkezőnek ekkor már nem éltek a szülei. Ugyanakkor a korabeli gondolkodás szerint a klasszikusan három nemzedéket magába foglaló családon belül a központi szerep már a középső generációhoz tartozó házaspáré volt, az idősebbek jelentősége pedig ennek megfelelően visszaszorult. Még ha valamely szülő túl is élte nagykorúságot elért és egyben végrendelkezésre jogosult gyermekét, már nem igazán tekintették kompetensnek abban, hogy az elhunyt által hátrahagyott javakat a legifjabb generáció tagjai között szétossza.³⁵

Az esetek nagy többségében az is valószínűsíthető, hogy a még életben lévő szülő már nem lakott együtt felnőtt gyermekével. A paraszti népesség körében uralkodó patrilocális családszerkezettel ellentétben a városi lakosságra jellemző neolokalitás következményeként az egyes családok fejlődési vonalában csak nagyon rövid időintervallumban fordult elő, hogy az idősebb generáció tagjai egy háztartásban éltek a már önálló családot alapított gyermekeikkel.³⁶ Ennek alapján elmondható tehát, hogy a klasszikusan három generációt magába foglaló és csak ritkán előforduló

³⁵ Szende 2004: 100. o.

³⁶ Mitteraurer 1984: 25-26. o.

nagycsaláddal szemben elsősorban a két-, ritkábban az egygenerációs kiscsalád volt a jellemző.

Ami a szüleiket említő személyek foglalkozás szerinti megoszlását illeti, legnagyobb arányban a kereskedők vannak jelen (11 testamentum), míg a másik két nagy csoport, a kézműveseké és a gazdapolgároké ugyanolyan arányban képviselteti magát (7-7 testamentum). A nemi tagolódás szerint a testálók közel kétharmada férfi, ezen belül is a legnagyobb számban nős embereket találunk (17 örökhagyó). A kedvezményezett a leggyakrabban (12 eset) a végrendelező anyja, s a rendelés tárgya az esetek döntő többségében kisebb pénzösszeg, ritkábban ruha volt. Ingatlanokról csak két végrendeletben történik említés, de az előző generáció jelentőségének fent vázolt csökkenését igazolja, hogy egyik esetben sincs szó valódi tulajdonjog átruházásáról. Gilg Kutler özvegye például egy háznak és szőlőknek a használati jogát hagyja anyjára, de csak saját fia nagykorúságáig, s mindezt azzal a kikötéssel, hogy anyja nevelje föl a fiút.³⁷ A másik esetben Cirfus Welser egy Barbara nevű nőnek, akivel viszonya tisztázatlan, rendel házassága idejére egy szőlőt, azzal a megszorítással, hogy az ingatlan fölött Welser anyja egy évig még hasznélvezeti jogot élvez.³⁸ Apjukra a végrendelezők szintén leginkább kisebb összegeket, ill. egy esetben bort hagytak. További három végrendeletet ismerünk, ahol mindkét szülőt említik, öt esetben szerepel valamelyik szülő testvére. Ilyenkor a végrendelező leginkább nagybátyját bízza meg saját kiskorú gyermekei gyámságával, ingatlanok fölötti, átmeneti hasznélvezeti jog fejében. Négy testamentumban említi meg a végrendelező az anyósát vagy apósát, s három esetben szerepelnek mostohaszülők.

A felmenők említésekor ritkábban bepillantást nyerhetünk az egyes családokon belüli vitás ügyekbe, generációs konfliktusokba is. Így például Lucas Hunger felesége, Katherina asszony 1552-es végrendeletében arról emlékezik meg, hogy ő nem kapott apjától, Hans Prantnertől semmilyen, anyai vagy apai ágon járó vagyონrészt, ezért azt a 30 forintot, amivel apjának tartozik, férjére hagyja, mivel apja – valószínűleg az anyai örökség címén – 100 forintnyi összeggel tartozik neki.³⁹ Ugyanakkor nemcsak konfliktusokról adnak hírt a végrendeletek. Michel Stutzl, városi jegyző

³⁷ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 36a.

³⁸ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 236b.

³⁹ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 254a.

1545-ös testamentumában utal arra, hogy szüleitől – valószínűleg ifjabb korában – 100 rajnai forintot kapott a célból, hogy tanulmányokat folytathasson.⁴⁰ Hasonlóan közvetett módon jelennek meg a már elhunyt szülők, amikor a végrendelező egy kegyes adományt nem csak a maga, hanem ősei lelki üdvözüléseért ajánl fel.

Gyermekek a végrendeletekben

A házasságok bővebb tárgyalásával a családszerkezetnek egyik leglényegesebb elemét már érintettük. A fent említett kiscsaládi formán belüli viszonyrendszerben a házaspárok közötti mellérendeltségi viszony mellett a szülő-gyermek kapcsolat bír még hasonlóan erős kötődéssel. A korabeli németajkú városi polgárság körében elterjedt jogi szabályozás értelmében a törvényes házasságból született gyermekek fölött a családfő teljes, az élet minden területére kiterjedő atyai hatalommal rendelkezett. Az ő kötelessége volt eltartani és felnevelni őket, s ő kezelte a gyermekek vagyonát. Az apa halála esetén az anyára szállt a kiskorú gyermekek nevelésének joga, amennyiben ezt a férj végrendelete külön meg nem tiltotta.⁴¹

Abban az esetben, ha az apa utolsó rendelkezésében valamilyen okból megtiltotta felesége számára a gyermekek fölötti hatalom gyakorlását, vagy ha mindkét szülő meghalt még azelőtt, hogy a gyermekek elérték volna a nagykorúságot, akkor a hátrahagyott utódok felnevelése céljából gyámokat, másképp *tutorokat*⁴² jelöltek ki, akik a gyermekek nagykorúvá válásáig az őket megillető vagyonrészt kezelték, illetve azt felnőtt koruk elérésekor átadták nekik. Ezen személyek fáradozását a legtöbbször kisebb pénzbeli juttatással köszönték meg, s számos esetben még a gyermekekre hagyott ingó és ingatlan vagyon átmeneti haszonélvezeti jogát is rájuk ruházták. Általában a legközelebbi rokonokat, vagy a családhoz közel álló barátokat kértek fel erre a feladatra. Utóbbira találunk példát Thomas Schuester végrendeletében, aki saját nagybátyjára, Mert Gotzendorfferre bízta két gyermekét (a nemük nem derül ki), illetve az örájuk hagyott házat, két szőlőt és némi bort.⁴³ A kijelölt gyámokat a tanács és a polgármester

⁴⁰ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 177b.

⁴¹ Gerhard Köbler: „Das Familienrecht in der spätmittelalterlichen Stadt”, in Haverkamp 142-144. o.

⁴² Schustler 1912: 84. o.

⁴³ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 23b-23a. Valószínű, hogy az említett nagybácsi és az örökhagyó között nem lehetett nagy a korkülönbség és/vagy a gyermekek nem voltak már

szigorúan ellenőrizte, s évenként elszámoltatta őket. A teljesen elárvult gyermekek nevelését sokszor a tanács vállalta magára, amely mögött a jótékonyágon túl gazdasági érdek is volt, hiszen az árvák vagyona egyben adóalapnak is számított a városi költségvetés számára.⁴⁴

Az atyai hatalomnak a legtöbb esetben még nem vetett véget a nagykorúság elérése, amennyiben a gyermek a szülői házban maradt. Érdemes tehát megvizsgálnunk, hogy az egyes társadalmi rétegekben mennyire volt jellemző, hogy a felnőtt kort elért gyermekek – hosszabb-rövidebb ideig – továbbra is egy háztartásban éltek szüleikkel. Leginkább a városi társadalom felső rétegéhez tartozó kereskedőcsaládokra volt jellemző, hogy a felnőttkort elért gyermekek a szülői házban maradtak. Gyakori jelenség volt, hogy akár több nagykorúvá vált fiú és leány is egy házban lakott szüleivel, még az után is, hogy már önálló családot alapítottak. Így tehát több háztartás élt együtt egy fedél alatt, azaz ezek a kereskedő-családok egyes fejlődési fázisukban a polgári rétegre kevésbé jellemző törzscsaládi struktúrát mutattak. Mindez természetesen a körükben elterjedt munkaszervezetre volt visszavezethető. Hasonló volt a helyzet a szőlők vagy egyéb földbirtokok járadékából élő gazdapolgároknál is, hiszen ott a gyermekekre mint kisegítő munkaerőre volt szükség, így – ellentétben a hasonló ingatlannal nem rendelkező, vagy nem elsősorban abból megélő családokkal – a nagykorúvá vált gyermekek itt is viszonylag hosszabb időt töltöttek még a szülői házban.⁴⁵

Összehasonlítva a fent említett két réteget a kézművesek csoportjával, megállapítható, hogy utóbbiaknál sokkal ritkábban fordult elő, hogy felnőtt gyermekek a szülőkkel maradtak volna. A felnőtt és szakmát megszerezni vágyó fiúk csak nagyon ritkán töltötték tanuló éveiket apjuknál, és céhlegénynek is szinte mindig más mesterhez szegődtek el. A szomszédos régió osztrák városainak esetében is elmondható, hogy a kézműves rétegen belül a termelési eszközöknek (pl. műhely, szerszámok, stb.) az apáról fiúra történő áthagyományozása inkább kivételesnek volt mondható, mint általánosnak. Főként olyankor működött a szakmának a mester fia által történő továbbvitele, amikor a termelési eszközök nagy értéket képviseltek (pl. gyógyszerezések, orvosok műszerei, vagy ötvösök

olyan távol a felnőtt kortól, hiszen ellenkező esetben könnyen fennállhatott annak a veszélye, hogy a gyám hamarabb meghal, mint ahogy az örökösök felnőnek.

⁴⁴ Szende 2004: 101. o.

⁴⁵ Mitteraurer 1984: 21-22. o.

szerszámai).⁴⁶ A szakmának ilyen jellegű továbbörökítését maguk a céhek is igyekeztek támogatni. A céhtagok gyermekeinek általában megkönnyítették a céhbe való bejutást, s azok a céhlegények is kedvezményre számíthattak, akik egy mester lányát vagy egy néhai mester özvegyét vették feleségül. A pozsonyi céhek közül példaként említhetjük itt a vargákat, akiknek 1548-as céhszabályzatuk kimondja, hogy a mesterré válás feltételként a mesterremek elkészítése és a céhtagok megvendéglése („Maistermal”) mellett a jelentkezőnek két magyar dukátot aranyban, két font viaszt és némi bort („zwei Viertel Wein”) kell a céh ládájába beadnia, azaz mindezzel a céh közös vagyonához hozzájárulnia. Ha azonban egy pozsonyi mester fia egy másik mester lányát vagy özvegyét veszi feleségül, akkor a felsorolt tételeknek csak a felét kell beadnia.⁴⁷ A gombkészítőknél annak az iparosnak, aki a fent említett módon házasodott, a kikötött összegnek (15 magyar forint) szintén csak felét kellett fizetnie. Egy mester fia pedig – függetlenül felesége személyétől – teljes mértékben mentesült a befizetés kötelezettsége alól.⁴⁸

Felmerül a kérdés, hogy ilyen kedvezmények mellett a városi kézművesek körében miért nem terjedt el általánosan a termelő tevékenységnek egy, többek között a paraszti társadalomra jellemző, generációkon átívelő kontinuitása. A legfőbb okokat a termelési módban rejlő különbségekben kereshetjük. A kézművesek számára – szemben például a vidék lakosságával, amelynek munkája a földhöz kötődött – elsődlegesen inkább egy saját vagy bérelt ház volt a termelési tevékenység megkezdésének alapfeltétele. Továbbá az iparos foglalkozásúak könnyebben be tudták szerezni a munkájukhoz szükséges termelőeszközöket, mint a parasztok. Iparossegédként adott volt a lehetőség, hogy a keresett bérből megspórolják azt az összeget, amelyből a tanulóévek végén meg tudják alapozni saját egzisztenciájukat.⁴⁹ Így tehát a fiatal kézművesek előtt sokkal inkább nyitva állt az út az atyai hatalomtól való önállósulásra. Mindezt tovább erősítette a több éves, legtöbbször más városban eltöltött tanulói időnek a céhek általi megkövetelése. Sajnos a végrendeletekből nagyon ritkán tudunk arra következtetni, hogy az említett gyermek együtt élt-e a végrendelező szülővel. Legnagyobb biztonsággal a

⁴⁶ I.m., 23. o.

⁴⁷ Špiesz 1978: 427-428. o.

⁴⁸ I.m., 76. o.

⁴⁹ Mitteraurer 1984: 25. o.

már kiházasított lányoknál valószínűsíthető, hogy már külön háztartásban éltek.

A testamentumokban szereplő, a végrendelkező gyermekeivel kapcsolatos adatokból az említett mellett több más bizonytalansági tényező közrejátszása miatt sem tudunk teljesen korrekt képet alkotni a korabeli polgárság családszerkezetének ezen összetevőjéről. Ilyen bizonytalansági tényezőként említhetjük, hogy néha elégségesnek tartották a gyermekekről csak általánosságban megemlékezni. Szerencsére az ilyen végrendeletek száma viszonylag alacsony: hat olyan esetet találhatunk, amikor az örökagyó megelégedett azzal, hogy csak általánosságban emlékezzen meg utódairól. Másrészt például a korábban elhunyt gyermekekről csak ritkán tettek említést, kizárólag akkor, ha esetleg valamelyiküknek szintén lettek volna gyermekeik és akikre a végrendelkező mint az ő unokáira hagyott valamit. A feldolgozásra került forrásanyagban tíz olyan végrendelettel találkozhatunk, amikor már nem élő gyermeket említenek, vagy esetleg ilyen személyekre lehet következtetni. Két-két olyan testamentum szerepel, amelyek házaseleik utolsó rendelkezései, több éves különbséggel bejegyezve és a túlélő házafél már kevesebb gyermeket említi. Cirfus Welsler 1551-es végrendeletében például még egy fiú és két lány szerepel, özvegye azonban 1555-ben már csak egy lányt és a fiút említi.⁵⁰

További bizonytalansági tényező, hogy a gyermekek korával kapcsolatban legtöbbször csak azt tudjuk megállapítani, hogy elérte-e már a felnőttkort, vagy még kiskorú volt. Az utóbbiak meglehetősen többségben vannak, ugyanakkor a magas gyermekhalandóság miatt a legkevésbé sem föltételezhető, hogy ezek a gyermekek valóban megérték a felnőtt kort. Természetesen a végrendelkezők is számoltak ezzel a lehetőséggel, hiszen a legtöbbször a kiskorú gyermekekre hagyott vagyonrészre egyben utóörököszt is kijelöltek, arra az esetre, ha a kedvezményezett idő előtt elhunyt volna. Ha a végrendelkező több utódot hagyott maga után, az elhalt gyermek vagyonrésze általában a másik szülőre, vagy a többi testvérre, vagy az említett családtagokra megosztva szállt. A nagykorúságot megélt utódokat is szinte mindig megemlégtették, még akkor is, ha már önálló háztartásban éltek saját családjukkal, mivel így elejét vehették, hogy további igényeket jelentsenek be a családi vagyon részére.⁵¹

⁵⁰ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 236b és 308b-309a

⁵¹ Szende 2004: 101. o.

Általánosan elterjedt gyakorlat volt Európában, hogy a végrendelezők a születendő gyermeküket is megnevezték örökösként.⁵² A vizsgált forrásanyagban kilenc ilyen testamentummal találkozunk. A legtöbb esetben már várható volt a gyermek születése, és leginkább azt kötötték ki, hogy a hátrahagyott ingatlanokon egyenlő részben kell osztozniuk a házastfélnek, a már megszületett és a születendő gyermeknek. Így például a város jegyzője Hainrich Schädli egy házat és négy szőlőt hagy egyenlő részben feleségére, fiára és lányára, illetve a nemsokára világra jövő, harmadik gyermekére („dem dritten im muetter leib”). Némileg kivételt képez Schädli esete abban az értelemben, hogy ő az ingóságok (pl. gyűrűk, ezüst edények) és a pénzösszegek rendelkezésénél is igyekszik a három gyermeket egyenlő mértékben részesíteni.⁵³ Az ezekről a gyermekekről szóló tudósításokat azonban még nem vehetjük számba a téma elemzésénél, ahol a végrendelet születésének idején életben lévő utódokra kell figyelmet fordítanunk. A hátrahagyott gyermekek számáról és neméről a következő táblázat tájékoztat:

Túlélő gyermekek száma és neme családonként									
Gyermekek száma	Család		Fiúk		Lányok		Ismeretlen		Gyermekek összesen
	N	%	N	%	N	%	N	%	
0	125	35,1	–	–	–	–	–	–	–
1	75	21,1	38	50,7	35	46,7	2	2,6	75
2	62	17,4	59	47,6	59	47,6	6	4,8	124
3	35	9,8	41	39,0	53	50,5	11	10,5	105
4	24	6,7	47	49,0	49	51,0	–	–	96
5	13	3,7	28	43,0	28	43,0	9	14,0	65
6	8	2,2	21	43,8	23	47,9	4	8,3	48
6<	8	2,2	22	34,9	28	44,5	13	20,6	63
?	6	1,8	–	–	kb. 2	18,2	9	81,8	kb. 11
Össz	356	100	256	43,6	277	47,2	54	9,2	587

2. sz. táblázat: A túlélő gyermekek száma és neme

A megvizsgált adatok összesítése után nagy biztonsággal megállapíthatjuk, hogy az 1529 és 1557 közötti időszakban Pozsonyban a Granasztói György

⁵² Uo.

⁵³ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 345b-347a

által részletesen jellemzett ún. „kiscsaládi forma” volt az általános. Ez olyan családszerkezetet feltételez, amelyben kevés gyermek él. A természetes létszámnövekedés alacsony szintjének okát többek között a házaspárok közötti nagy korkülönbségben kereshetjük. Utóbbiból következően ugyanis a legtöbb házasság rövid ideig tartott, illetve a nők az esetek többségében nem a termékenységi periódus elején találtak maguknak párt.⁵⁴ A végrendeletekben szereplő összes család között az 1-2 gyermekesek aránya közel 40 %-ot tesz ki. Ehhez jön még, hogy a gyermektelenek több mint 35 %-kal részesednek. Ez a két arányszám – úgy gondolom – mindennél jobban bizonyítja a reprodukció alacsony voltát, hiszen ezek tükrében elmondható, hogy a családok $\frac{3}{4}$ -e statisztikailag a stagnáló vagy még inkább a negatív demográfiai tendenciákat erősíti. Már kirívónak mondhatók azok, akiknek négy utóduk van, s a négy, vagy e fölötti gyermekszámú családok aránya nem éri el a 15 %-ot. Érdeemes viszont megfigyelni, hogy az utóbb említett családok nagyobb része a városi elit rétegéhez tartozik. (Fölösleges lenne ecsetelni, hogy a jobb anyagi körülmények mennyiben motiválhatták a házaspárokat nagyobb számú gyermek vállalására.) Hasonló jelenségre hívta fel a figyelmet Kassa társadalma kapcsán Granasztói is. Kiváló tanulmányában feltételezi, hogy a felső réteghez tartozó tanácstagoknak az átlagnál általában nagyobb létszámú háztartása követendő példa lehetett a középréteg számára. Megvizsgálva azonban a Mohács előtti évtizedek városi lakosságának idevonatkozó adatait, Szende Katalin és Kubinyi András közlései alapján láthatjuk, hogy Pozsonyban, Sopronban, Budán és Eperjesen a városi elitet alkotó családok már a későközépkor időszakában is túlsúlyban voltak a többgyermekesek körén belül.⁵⁵ Nem igazolható tehát, hogy a Granasztói által feltételezett példa követése a XVI. század második feléig, azaz több generációs váltást is magába foglaló időszakon át realizálódott volna.

Megjegyzendő még, hogy a magas gyermekszám általában annak volt az eredménye, hogy az egyik, vagy mindkét házaspár „hozott” gyerekeket korábbi házasságából. A hatnál több gyermekes családoknak például a fele volt olyan, ahol a végrendelezőknek voltak – a legtöbb esetben már nagykorú – gyermekei korábbi házasságából. Ilyen esetként

⁵⁴ Granasztói 1982: 627-628, 632. o. – Granasztói az 1549-es lélekösszeírások elemzése által jutott hasonló következtetésre.

⁵⁵ Pozsony, Sopron és Eperjes idevonatkozó viszonyaihoz Szende 2004: 103. o.; a budai adatokhoz Kubinyi András: „A budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagellókorban”, *LK* 37/1966, 227-291; 233. o.

említhetjük Pongratz Hohenperger testamentumát, amelyből kiderül, hogy két fia származott az első, egy lánya a második, s végül négy fia és egy lánya a legtermékenyebbnek bizonyult harmadik házasságából.

Amennyiben nem vesszük figyelembe a korábbi frigyből származó gyermekeket, és azt vizsgáljuk, hogy az egyes házasságokból hány utód született, úgy elmondható, hogy a korabeli termékenységről alkotott képünk még inkább negatív irányban módosul. Ilyen szempontú elemzés után elmondható, hogy a gyermektelen házasságok aránya több mint 38 %, az egy gyermekeseké pedig 22 % fölött van. Ennek megfelelően 0,5-1,5 %-kal csökken a 3-6 és a hatnál több gyermeket nemző házaspárok aránya. Ha mindezt összevetjük a családonkénti gyermekszám vizsgálatánál nyert adatokkal, úgy egyértelműen igazolható a Granasztói által elfogadott föltételezés jogossága, miszerint a „folytatólagos poligámia” gyakorlata valóban segítette enyhíteni a negatív demográfiai tendenciák hatásait. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy drasztikus mértékben ez a módszer sem tudta azokat módosítani. Itt elég csak a gyermektelen családok és házasságok egyaránt magas arányára gondolnunk.

A gyermektelenek végrendelkezését külön is fontossá tette, hogy törvényes örökös hiányában intézkedjenek hátramaradó vagyonuk sorsáról. Ezekből a testamentumokból – a sokgyermekesekéhez hasonlóan – igen gazdag információhalmazt nyerhetünk. Mindez nem meglepő, hiszen az egyes javakat sokkal részletesebben kellett felsorolni, nem lehetett figyelmen kívül hagyni nagyobb vagyonrészeket, amelyek „automatikusan” a törvényes főörökösre szálltak volna.

Egyetérthetünk azzal a véleménnyel, hogy a közeli rokonok említésének sorrendje bizonyos mértékben a végrendelkezőnek azok iránti érzéseit is kifejezi.⁵⁶ A rokoni szálak mellett kisebb mértékben információkat nyerhetünk még az esetleges családon belüli konfliktusokról is. A belátási képesség csökkenése, az elmebeli állapot drasztikus romlása, vagy kóros szenvedély az egyes személy jogi helyzetére is hatással volt. Akinél bármelyik eset fennállt, azt a családnak joga volt kizárni az örökségből.⁵⁷ Hasonló ok lehetett a „nem keresztényi életmód”, amelybe beletartozott a gyermeki hűség tanúsításának hiánya is. Komoly konfliktusról olvashatunk Blasi Groß ötvös özvegye, Anna asszony 1555-

⁵⁶ Szende 1999: 62. o.

⁵⁷ Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*, Budapest 1981, 111. o. Nem tartoztak ide a részeges vagy tékozló családtagok.

ben született testamentumában, amelyben – többek között – épp az utóbbi elmulasztásával érvel lányával szemben. Leírja, hogy Magdalena lánya férjével az ő távollétében betört a házába, s onnan nem kevesebb, mint 800 forint értékben vitt el készpénzt és értéktárgyakat. Így keresztényietlen cselekedetük miatt („wegen dises ires Hauswirts und ir selbs unchristliche mißhandlung”) Magdalenára hagy 5 forintot, de csak azzal a céllal, hogy lányának joga ki legyen elégítve és ne támaszthasson további igényeket vele vagy többi három gyermekével szemben („zu ewigen zeiten weder zu mir, meinen kindern, kinds kindern kain suechung oder aufordrung mer haben soll”).⁵⁸

Sokkal gyakoribb a kitagadással szemben az örökbefogadás említése. Ilyenkor legtöbbször olyan elárvult gyermeket karoltak föl, aki a rokonság valamelyik távolabbi tagjától származott. Előfordult azonban olyan eset is, amikor a háznál szolgáló fiatal lányt tekintették nevelt gyermeknek („ziechdirn”). Tizenkilenc testamentum emlékezik meg ilyen nevelt gyermekekről („ziechkind”, „ziechsun”, „ziechtochter”). Nem meglepő, hogy az ilyen végrendelezőknek több mint a fele, azaz tizenegy, gyermektelen családban élt. A nevelt gyermekeknek az örökösök körébe történő beemelése többek között lehetőséget biztosított arra, hogy ki tudják zárni az oldalági rokonság tagjait a vagyon nagyobb részének örökléséből.

Szót kell még ejtenünk a házasságon kívüli, azaz a törvénytelennek tekintett gyermekekről is. Sajnos ilyen esetekről nagyon szegényesek az elérhető források, s a városi jogkönyvek általában nem is közölnek szabályozást az ő helyzetükre vonatkozólag. Az egyház hatására, amely az egynejűség eszméje mellett kiállva megpróbált határozottan fellépni a házasság előtti vagy éppen a házasságon kívüli nemi élet ellen, a legtöbb város szokásjogi normái szerint nem örökölhettek az említett gyermekek. Érdekes lehet megemlíteni, hogy néhány német városban engedélyezték az asszonyok számára, hogy törvényes férjük beleegyezését kérjék ahhoz, hogy a házasságon kívüli gyermeket mintegy nevelt gyerekként kezeljék; Münchenben pedig az volt a szokás, hogy a törvénytelen gyermekek fölnevelése a tanácsra hárult.⁵⁹ A vizsgált pozsonyi anyagban két végrendeletet találunk, amely vélhetően egy ilyen gyermeket említ. Bartlme Böhemisch Goldschmid özvegye, Walpurgis asszony 15 magyar forintot hagy a nős Alexander Schnelein kamarai írnokkal közös lányára Marthára.

⁵⁸ AMB 4 n 2 Prot. Test II. 315a

⁵⁹ Köbler 1984: 158. o.

Valószínűsíthető, hogy a lány még azelőtt született, hogy Schnelein elvette volna Barbara nevű feleségét, akinek egyébként Walpurgis asszony ágyneműt, edényt és egy értékes gyűrűt rendel.⁶⁰ A másik esetben a nőtlen Michael Neidhart harmincados feltűnően nagy vagyont, többek között egy házat, szőlőt, kocsit, egy lovat, tehenet, egy borjút és kisebb összeget rendel szakácsnőjének és közös fiuknak („Dess alles halben tail schaff ich meiner jetziger kochin Anna und andern halben tail dem knaben Gerhart, den uns Gott der hailiger mitainander geben”).⁶¹

Unokák a végrendeletekben

A harmadik nemzedékhez tartozó leszármazottakról nagyon kevés végrendeletben, szám szerint 34 testamentumban találunk említést. Ez a vizsgált anyagnak a 9 %-át sem teszi ki, amely arányszám igazolni látszik a városi népességgel foglalkozó kutatók körében általánosan elfogadott véleményt, miszerint a korszakban a legtöbb polgárcsalád a harmadik generációval kihalt.⁶²

Megállapítható, hogy a nők sokkal nagyobb szükségét érezték annak, hogy unokáikat is megemlítsék testamentumukban. A tárgyalt csoportban mintegy háromszor annyi nő található, mint férfi. A gyermekekről szóló információkhoz képest a harmadik generáció tagjairól sokkal kevesebb adatot közölnek a végrendelezők. Már az örökösök számát is nehezen tudnánk pontosan megállapítani, ugyanis sokszor csak annyit közölnek, hogy a testáló lányának vagy fiának gyermekeire hagy bizonyos vagyonrészt. Legtöbbször 1-3 unokáról tesznek említést, kirívónak mondható annak a kereskedő-feleségnek az esete, akinek négy fiától és egy lányától négy fiú- és két lányunokája volt.⁶³ Ugyancsak problémát okoz az unokák nemének megállapítása, mivel az esetek mintegy felében ezt az adatot nem közölték. Feltűnő viszont, hogy azoknak a végrendeleteknek alapján, amelyekben megadták az örökös nemét, megállapítható, hogy kb. négyszer-öttször annyi lány szerepel. Összességében tehát elmondhatjuk, hogy leginkább az özvegy vagy férjezett nők tartották szükségesnek lányunokájuk megemlítését. Az örökösök korára vonatkozólag ugyancsak szegényes információkkal rendelkezünk, még ha feltételezhetjük is, hogy

⁶⁰ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 193a-194b.

⁶¹ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 126a.

⁶² Az elmélet Fritz Rörig nevéhez fűződik, Szende 2004: 104. o.

⁶³ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 366b-367a

nagyrészt kiskorúakról van szó. Egy esetben tudunk csak nagykorú, már házas unokáról.

Ami az örökrészt illeti, általában kisebb értékű készpénzt vagy ingóságokat (pl. kegytárgyakat, ritkábban ékszert) hagytak a harmadik generáció képviselőire. Ritkábban fordult elő, hogy esetleg ingatlant rendeltek számukra. Néhány esetben, mikor a testáló gyermeke, akitől az unoka származott, már halott volt, maga a végrendelező jelölt ki gyámokat. Ezek közül Anna Körblerin furának ható rendelkezését emelhetjük ki, amelyben unokája felnevelésének feladatát nem a vejére, hanem még életben lévő saját férjére bízta.⁶⁴

Az oldalági rokonság

Bár a németajkú városi lakosság körében az oldalági rokonságnak már a XIII. századtól kezdve egyre kisebb volt a beleszólási joga a család vagyonának újraelosztásában,⁶⁵ mégis a tágabb család ezen tagjai, azaz a fivérek és lánytestvérek, unokatestvérek, sógorok és sógornők jóval gyakrabban fordulnak elő a vizsgált pozsonyi végrendeletekben, mint a szülők vagy az unokák. A testamentumok közel 45 %-ában találunk rájuk utalást.

Az említett rokonok előfordulásának gyakorisága az öröklés (szokás)jogi szabályozásának a következménye. Ezek a személyek ugyanis jogot formálhattak az ági vagyon bizonyos részeire. A város jogrendszere külön előírta, hogy figyelembe kell venni igényeiket. Főörökösként persze csak abban az esetben léphettek fel, ha az örökhagyónak nem voltak gyermekei. A legtöbb végrendeletben a közeli családtagoknak történt rendelések tételes felsorolása után általánosan megemlékeznek a rokonság többi tagjáról, olyanformán, hogy azt, aki még megjelenik és a vérségi kapcsolatot igazolni tudja, általában a gyászoló feleség vagy férj köteles részesíteni az örökségből („ob etwo meiner beweisten frundt kheme demselben schaff ich 3 fl R[einisch]”).⁶⁶ Az ehhez hasonló tételekkel azt akarták megelőzni, hogy az említett rokonok további igényeket nyújthassanak be a családi vagyonra formált joguk címén. Ezek a toposz-szerű részek csekélyebb összegű készpénzt (1-4 forintot) jelölnek meg a főt említett esetekre. A tágabb rokonságnak így módon történő kielégítése

⁶⁴ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 34a-35a.

⁶⁵ Köbler 1984: 158. o.

⁶⁶ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 46a.

bécsújhelyi mintára terjedt el a XVI. század elején.⁶⁷ Találunk olyan utolsó rendelést is, amelyben külön kikötötték, hogy a végrendelkező lánytestvéreinek a rájuk hagyott 10-10 forinton túl nem lehet további igényük a vagyon más részeire, s ha mégis ilyen jellegű követeléssel zaklatnák a testáló halála után annak feleségét, akkor utóbbi ne engedje át nekik az említett összegeket, hanem adományozza a pénzt az ispotálynak és a városnak.⁶⁸

A fivérekre vagy azok gyermekeire a legtöbbször pénzt, vagy kisebb értékű ingóságokat (pl. edényeket, ruhákat), ritkábban szőlőt, esetleg más ingatlanokat hagytak. Ezzel szemben a lánytestvéreknek vagy azok gyermekeinek elsősorban ruhát vagy pénzt rendeltek. Bevett szokás volt még testvérek között az adósságok elengedése, amelyet tulajdonképpen szintén pénzbeli örökségként értelmezhetünk.

Természetesen az is előfordult, hogy néhány esetben – a fentiekben vázolt gyakorlattól eltérően – nagyobb értékű vagyonrészt hagytak az oldalági rokonság tagjaira. Kiváló példaként említhetjük a polgárság legfelső rétegéhez tartozó Leopold Seidenschwanz seborvos esetét, aki, amellet, hogy igen jelentős vagyont hagy feleségére és négy gyermekére, testvéreinek pénzt és kisebb vagyontárgyakat rendel, Bécsben élő és gyógyszerészként dolgozó sógorára – többek között – egy zafírral díszített gyűrűt, nagy értékű műszereket, üvegedényeket és szakkönyveket örökít. Nyilvánvaló azonban hogy ebben az esetben sem a végrendelkező és a kedvezményezett közötti rokonságon alapuló szoros kötelékre kell gondolnunk, hanem elsősorban a szakmai kapcsolatrendszer jelentőségére.

Persze hozzátartozik az általános képhez, hogy a rokonok itt vizsgált csoportjának – a gyermekek csekély száma miatt – nagyobb szerepe volt az adott család gazdasági életében.⁶⁹ Sajnos a végrendeletek nem alkalmasak arra, hogy megállapítsuk, vajon az említett oldalági rokonok egy háztartásban éltek-e az örökagyó családjával. Mindazonáltal a fent vázolt végrendelkezési gyakorlatból leginkább az valószínűsíthető, hogy kivételesnek volt mondható az együttélő oldalági rokonság, másként a kiterjesztett család jelensége.

⁶⁷ Szende 2004: 106. o.

⁶⁸ Achatzý Funsterl végrendelete 1550-ből: AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 225b.

⁶⁹ Szende 2004: 106. o.

Alkalmazott vagy családtag: háziszolgák, együttlakó céhlegények, tanoncok

A városi társadalom alsóbb rétegéhez tartozó személyeknek igen érdekes a viszonyuk a végrendeletekhez. Ők maguk – kivételes esetektől eltekintve – nem készítették testamentumokat, de a közép- és felsőréteg tagjai utolsó rendelkezésében gyakran szerepeltek. A kérdés részletesebb vizsgálatához először is tisztáznunk kell, hogy a polgárság alsó rétegének mely szegmenséhez tartoztak azok a személyek, akik mint szolgálok, cselédek fordulnak elő az említett végrendeletekben. A legkézenfekvőbb felosztás aszerint történhet, hogy az illető képes volt-e eltartani magát, vagy rá volt szorulva a városi vagy a városban található karitatív jellegű tevékenységet folytató egyházi intézményekre. Némileg sematikus felosztás alapján az utóbbi csoportba sorolhatók például az ispotályokban, kegyes társaságok szegényházaiban élő koldusok, szegények, vagy a város által eltartott árvák stb. Az alsó rétegnek a jelentősebb része azonban képes volt fenntartani magát, s ezzel a munkaerőpiacon komoly tényezőként jelent meg. Számos munkalehetőség kínálkozott ezen emberek számára a várost övező szőlőkben és más környékbeli földeken, ahol napszámosként alkalmazták őket. Ezen kívül a kézműiparban és a kereskedelemben is rengeteg olyan terület volt, ahol könnyen találhattak különféle alkalmi munkákat. Helyzetük leginkább abban különbözött a középső- és a felső rétegtől, hogy csekélyebb vagyonuk mellett kisebb jogokkal ill., magától értődően, kisebb tekintéllyel rendelkeztek. Ezen a rétegen belül igen nehéz meghatározni, hogy a milyen arányban voltak jelen azok, akik valamely tehetősebb polgár háztartásánál mint háziszolgák vállaltak állást.⁷⁰ Az ilyen differenciált kép alkotása már csak azért is akadályokba ütközik, mivel – hasonlóan a szakmáknak a főbb foglalkozási ágak közötti megoszlásának kérdéséhez – itt is erős átfedések lehettek az egyes alkalmi munkatípusok között.

A háziszolgaként munkát vállaló személyek között egyértelműen többségben voltak a nők. Szociális helyzetük leginkább három tényezőtől függött: egyrészt képzettségüktől (itt leginkább az egyes házimunkákban való jártasságra kell gondolnunk), másrészt származásuktól, amin a háztartáshoz való viszonyukat kell értenünk. Gyakran előfordult ugyanis, hogy tekintélyesebb családoknál olyan nőrokonok szolgáltak, akik a család egy másik, kevésbé tehetősebb ágához tartoztak; s ők nyilván pozitívabb

⁷⁰ Kellenbenz 1980: 11-12. o.

megítélés alá estek, mint mondjuk az éppen akkor fiatal fölvelt, fiatal, vidéki származású lányok.⁷¹ Nagyban befolyásolta még helyzetüket, hogy milyen hosszú ideje teljesítettek szolgálatot az adott háztartásnál. Egy több éve a mester házában élő iparos tanonc, a mesterré válás távlati céljával nyilvánvalóan stabilabbnak érezhette a helyzetét, mint azok a szolgálók, akiket általában csak néhány hónapra szerződtettek.⁷²

A családdal együtt élő, de nem vérrokon személyek körébe tartoztak azok a céhlegények, segédek és tanoncok, akik egyes iparos szakmák sajátos munkaszervezetéből következően integrálódtak a mester háztartásába. Ilyen foglalkozási ág volt jellemzően a szabók, a vargák, vagy a kovácsok mestersége.⁷³ Az XVI. századi polgári háztartások összetételének vizsgálatakor ki kell tehát emelnünk, hogy a „magot” alkotó – vérrokonsági kapcsolaton alapuló – kiscsalád tagjai mellett sok esetben olyan személyek is a háztartáshoz tartoztak, akik nem álltak vérrokonsági kapcsolatban a családfővel. Ez a tendencia leginkább a kézművesek körén belül érvényesült, hiszen számos iparágban a munkavégzés, illetve a család mindennapjainak színtere sokkal kevésbé vált el, mint például a kereskedők vagy a gazdapolgárok esetében. A mester legközelebbi rokonai, a céhlegények, az inasok, végül pedig a cselédség tagjai tulajdonképpen egy életközösséget alkottak. Egy asztalnál étkeztek, együtt töltötték szabadidejüket, együtt jártak templomba, tehát a mindennapi élet szinte majdnem minden területén egy szociológiai egységet alkottak.

A közelebbi rokonok szorosabb együttműködése sem pótolhatta tehát a ház körül szükséges dolgos kezeket. A családok által alkalmazott cselédek, szolgák munkája azért is bírt nagy jelentőséggel, mert azok csak bérükre tarthattak igényt, a család javaira – vérségi kötődés hiányában magától értődően – nem formálhattak jogot. Az esetek többségében női szolgát említenek a végrendelkezők és nagy valószínűséggel olyan személyt, már hosszabb idő óta a végrendelkező családját szolgálta. Legtöbbször egy ilyen örököst említenek, ritkábban fordult elő egy végrendeletben egynél több szolgáló, céhlegény stb. Az egy háztartásban

⁷¹ Wensky 1984: 292. o.

⁷² Mitteraurer szerint hasonlóan biztos helyzetben voltak még a hosszabb ideje egy nagykereskedő szolgálatában lévő segédek, akiknél nagy szerepet játszott például a kereskedelmi ügyletekben csak idővel elsajátítható praktikákban való jártasság foka. Mitteraurer 1984: 8. o.

⁷³ Knut Schulz: „Die Stellung der Gesellen in der spätmittelalterlichen Stadt”, in Haverkamp 313-314. o.

alkalmazott szolgák száma evidens módon nagyban függött attól, hogy a házigazda mennyire volt tehető, ill. mekkora háztartást kellett ellátni. A testamentumok idevonatkozó adatai a gazda-szolgáló viszony több területének pontosabb feldolgozásához is fontos adalékkal járulhatnak hozzá. Így például néhány testáló megemlíti, hogy tartozik még szolgálójának az elmúlt időszak bérével, amiből következtethetünk a korszakban a szolgálók járandóságára. Néhány esetben a testáló a cseléd jövőjéről is rendelkezik, például azáltal, hogy meghagyja házastársának, hogy a szolgálót továbbra is tartsa a háztartásnál. Méginkább befolyásolhatta egy szolgálólány jövőjét, amikor végrendelező gazdája ágyneműt, vagy bútort hagyott rá, megkönnyítve ezzel a házasodását. Az ilyen példák már egy bensőségebb viszonyt föltételeznek.

Számos példát találunk arra, amikor az egyes családtagok és a szolgák közötti kapcsolat jócskán túllépett az alkalmazó-alkalmazott kapcsolaton. Erről tanúskodik Anna Körblerin személyes hangvételű rendelése: „szolgálólányomra Katherinára, akit én neveltem föl, tíz rajnai forintot és egy Gerichtspettet [minden felszereléssel ellátott ágy] *hagyok*.”⁷⁴ Előfordult, hogy a szolgáló adott kölcsön gazdájának. Gilg Kutler özvegye említi például, hogy Wolfgang nevű szolgájának kétévi bérével, azaz 60 forinttal adós, rendelkezik annak kifizetéséről, továbbá ehhez rendel még némi bort is.⁷⁵ Az esetek többségében inkább nők hagytak szolgálólányukra elsősorban ruhaneműt – ezen belül főleg felsőruhákat és fátylakat – valamint pénzt. A férfiak legtöbbször pénzt rendeltek szolgálóiknak. Ritkábban fordult elő ezen adományozásoknál bútor (kizárólag ágy, hajadon lányoknak), szőlő, konyhakert, ékszer vagy edény.

Összegzésként elmondható tehát, hogy a végrendeletekből nyert adatok alapján a XVI. századi Pozsonyban az ún. kiscsaládi forma volt jellemző, amelynek oka leginkább a fent vázolt házasodási szokásokban keresendő. Továbbá láthatjuk, hogy a kutatás alapjának nem elsősorban a vérrokoni kapcsolatok rendszerét kell tekintenünk, hanem sokkal célszerűbb a családot, mint az egy háztartáshoz tartozó személyek csoportját kezelni. Az ezen az értelmezésen alapuló családszerkezet-kutatás természetesen további források bevonása, illetve a pozsonyi adatoknak más városok hasonló társadalomtörténeti adataival történő összevetése által juthat el általánosabb érvényű következtetésekig.

⁷⁴ AMB IN2 Prot. Test. II. 34a-35a.

⁷⁵ AMB IN2 Prot. Test. II. 36a.